

विमुक्त जातीतील महिलांच्या समस्यांचा समाजशास्त्रीय आढावा

डॉ. दशरथ जाधव,

समाजशास्त्र विभाग,

एस. एन. डी. टी. महीला विद्यापीठ, मुंबई – २०.

प्रस्तावना :

निरंतर भटकने हे ज्यांच्या नशिबी होते तो म्हणजे विमुक्त भटका समुदाय. एका ठिकाणी वास्तव्य न करता जिथे गुरे, ढोरे चारण्यासाठी कुरण मिळेल किंवा पोटाची खळगी भरण्यासाठी रोजी रोटीची व्यवस्था होईल अशा ठिकाणी आपला तांडा बसविणे हे नित्याचेच ठरलेला समुदाय. काही वर्षांनी विमुक्त जाती या शासनाद्वारे समाविष्ट करण्यात आला. या प्रवर्गात १४ तत्सम जाती, जमाती असून उदनिर्वाहाकरिता सतत भटकत राहणे हाच त्यांचा जीवनक्रम होता. विमुक्त जातीतील बंजारा समुदाय एकाच ठिकाणी राहून शेती व्यवसाय करू लागला असून अन्य जाती जमाती अजुनही पारंपारिक व्यवसाय करित असल्याचे दिसते.

या जमातीतील स्त्रीयांचे जीवनावर प्रकाश टाकले तर असे दिसून येते की चूल आणि मुल हे जणू त्यांच्या जीवनाचा अविभाज्य अंगच बनले असून महिला सक्षमीकरणाची ओळख सुध्दा त्यांना झालेली नाही. या जमातीतील स्त्रीचा अजून ही पारंपारिक व्यवसाय करणा—या आपल्या पतीस हातभार लावून संसार चालवितात. त्यांच्या जीवनात अजूनही अंधार आहे. त्यांना प्रकाशाची जाणिव नाही किंवा त्या कल्पनाच करू शकत नाही. कारण विकासाच्या साधनापासून त्या मैलो दूर असून पारंपारिक प्रथा, संस्कृती, मुल्य यातच त्या गुरफटलेल्या असल्याचे दिसून येते. या जमातीतील १४ तत्सम जाती जमातीचे व्यवसाय करू शकत नाही म्हणून त्यांना सतत गावो—गावी भटकत राहून पोटाची खळगी भरत राहावे लागते. त्यास स्त्रीयांची होणारी गैरसोय ही खूपच दैन्यीय असून त्यावर प्रकाश टाकणे आवश्यक आहे. त्यांच्या जीवनात येणा—या समस्यांचे वर्गीकरण खालील प्रमाणे करण्यात आलेले आहेत.

१. शैक्षणिक समस्या —

धोंडो केशव कर्वे, सावित्रीबाई फुले, महात्मा फुले असे थोर विद्वान मंडळींनी स्त्रियांच्या शिक्षणासाठी अहोरात्र प्रयत्न करून शिक्षणाची दारे महिलांसाठी खुली करून त्यांना साक्षर करून सक्षम करण्याचे प्रयत्न यशस्वीरित्या केले म्हणून आज स्त्रिया जवळपास सर्वच क्षेत्रात आपापले स्थान काबीज केलेले दिसून येते. विमुक्त जातीतील स्त्रियांना अजुनही शिक्षणाची संधीच मिळत नाही. आज फक्त बंजारा जातीतील मुली शिक्षण घेतांना दिसतात पण वढार, गोसावी, भरुन जोगी, डोंबारी, माकडवाले, अस्वलवाले, पोतराज आणि अन्य जातीतील स्त्रिया अजुनही पोटाची खळगी भरण्याकरिता पारंपारिक व्यवसाय करत गावो — गावी फिरतांना दिसतात. एका ठिकाणी वास्तव्य नसल्यामुळे त्यांच्या मुलांना शाळेत

दाखला मिळत नाही म्हणून लहान मुलांना सांभाळण्याची जबाबदारी पर्यायाने महिलांवरच येवून पडते आणि त्या निमुटपणे आपली जबाबदारी पार पाडतात. लहान मुले, मुली सुध्दा पारंपारिक कसरतीचे व्यवसाय करतांना आढळते. महात्मा फुलेंनी म्हटले आहे की, 'एक स्त्री शिकली तर संपूर्ण घर साक्षर होते' पण या जमातीत मुळात स्त्रियांनाच शिक्षण मिळत नाही मग घर साक्षर होणे तर कल्पनाच न केलेलीच बरी. काबाड कष्ट करून जीवन जगणे हेच जणू त्यांच्या नशिबी आलेले आहे.

शिक्षण म्हणजे काय? शिक्षणामुळे काय बदल घडते यांची त्यांना जाणीवच होवू देत नाही मग या शिकणार कसे. आणि आपल्या मुलांना शाळेत पाठवणार तरी कसे. ना जातीचे प्रमाणपत्र, ना रेशन कार्ड, ना जन्माचा दाखला, ना मतदान कार्ड अशा अवस्थेत जगणारे म्हणजे विमुक्त जातीतील स्त्रिया एकूणच त्यांच्या अस्तित्वाची जाणीवच त्यांना होत नाही. कोणत्याही प्रकारचे दाखले त्यांच्या जवळ नसल्याने त्यांना सहजा – सहजी शाळेत प्रवेश मिळत नाही. जरी मिळाले तरी कमी दिवस त्याच गावात वास्तव्य असेल हे नशीबावरच अवलंबून असल्यामुळे शिक्षणाची वाहती गंगा त्यांना दुरापास्त असते.

शासन एकीकडे महिला सक्षमीकरण करण्यासाठी नवनविन शासकीय योजना राबवित आहे. महिलांना प्रत्येक क्षेत्रात आरक्षणाची तरतूद करण्यात येत आहेत. पण ज्यांना अजुनही त्यांच्या अस्तित्वाची जाणीव नाही त्यांचे सक्षमीकरण कसे होणार. बहुतेक क्षेत्रातील विमुक्त जातीतील महिला आरक्षणाची जागा रिक्तच राहते कारण पात्र महिला उमेदवारच मिळत नाही. आरक्षण दिल्याने त्यांना विकासासाठी संधी मिळते पण त्यांच्या सतत भटकंतीमुळे त्यांना शिक्षण घेता येत नाही म्हणून निरक्षर राहून आयुष्यभर काबाड कष्ट करणे हेच त्यांच्या नशिबी आहे.

२. उदरनिर्वाहाची चिंता –

आजची चूल कशी पेटेल आणि परिवाराचे पोट कसे भरेल ही त्यांची प्रमुख समस्या. पुरुष मंडळी पारंपारिक व्यवसायाकरिता घराबाहेर पडतात आणि घराची सर्व जबाबदारी स्त्रियांवर असते. काही – काही महिला आपल्या परिवारसहीत पारंपारिक व्यवसाय करतांना दिसतात. जसे साहसीचे खेळ करतांना दोरीवरून मुलीला चालायला लावणे आणि आई ताट वाजवून सगळ्यांचे लक्ष ओढणे आणि वडील जमलेल्या मंडळी कडून भिक मागणे किंवा पोतराज या जमातीत पुरुष अंगाला कोडे मारत नाचत राहतो आणि स्त्रि ताट वाजवून भिक मागणे अशा अवस्थेत जीवन जगणे यांच्या नशिबी असल्याने ते महिला सक्षमीकरणाची संकल्पना जणू यांच्यासाठी नसल्याचेच दिसून येते. वडार समुदायातील महिला रस्ते बांधणीच्या कामाकरिता लागणारी गीट्टी (दगड फोडून बारीक करणे) फोडण्याचे काम उन्हात करत असतांना दिसते. उन्हात बसून दिवसभर दगड फोडत राहणे आणि आपल्या मुलांना एखाद्या झाडाखाली झोळी करून ठेवतात. बाळ रडले की दुध पाजणे आणि परत दगड फोडण्याची कामे करणे अशी अवस्था असते. या परिस्थितीत त्यांना कधी

कळेल महिला सक्षमीकरणाचा अर्थ? कधी होईल त्यांचे सक्षमीकरण ज्या फक्त आजचे पोट भरावे ह्या अपेक्षित दिवस ढकलतात त्यांना या सक्षमीकरणाचा काय फायदा? उदरनिर्वाहासाठी उन्हा – तान्हात चटके सोसत दैनीय अवस्थेत जगणा—या या जमातीतील स्त्रियांचे कधी होईल सक्षमीकरण?

या जमातीतील पुढील मुला – मुलींच्या आयुष्याचा वारली कोण आहे? आई बापाच्या पारंपारिक व्यवसायात हातभार लावत तोच व्यवसाय भविष्यात अंगीकारतात मग यांचा विकास कधी होणार? महिला सक्षमीकरणावर, महिला जागृतीवर शहरातून कॉलेज – विद्यापीठातील विद्यार्थ्यांचे पतनाटय होतांना दिसते. पण गावात किंवा खेड्यातून पतनाटयाचे प्रमाण अत्यल्प आहे. खरी गरज ग्रामीण भागात आहे जागृतीची. त्यांच्या अस्तित्वाची ओखळ करून देणे अत्यंत महत्वाचे आहे. त्यांच्या भविष्याची जाणीव त्यांना करून देणे अधिक महत्वाचे आहे. मुल्य, परंपरा, रिती रिवाजात गुरफटलेल्या महिलांना स्वतंत्र करणे अधिक महत्वाचे आहे. पण हे केव्हा शक्य होईल जेव्हा उदरनिर्वाहाचा प्रश्न सुटेल आणि कायमस्वरूपी काम मिळेज तेव्हा.

३. राजकीय उदासीनता –

ज्या महिलांना स्वतःच्या अस्तित्वाची जाणीव होवू दिली नाही त्यांना राजकारण काय कळणार? महाराष्ट्र शासनाने ग्रामपंचायतमध्ये महिला सरपंच राखीव ठेवलेले आहेत. कारण महिलांना शासकीय जागृती यावी म्हणून आणि ब—याच महिला विकासाच्या मार्गाने जात असतांना दिसत आहे. धडाडीने निर्णय घेवून गावाचा विकास करित आहेत. तर काही महिला सरपंच स्वताचे अधिकार पतींना सोपवतात आणि फक्त सही करण्यापूरतेच अधिकार स्वतःकडे ठेवतात. विमुक्त जातीतील महिलांचे राजकीय सामाजीकरण अजून होणे बाकी आहे. कारण जिथे पोटाचाच प्रश्न सुटत नाही तिथे राजकारण कसे सुचणार राजकारणाकरिता राजकीय, जाणीव महत्वाची असते. शिक्षणाची गरज असते. ज्यांना शिक्षणाची वाटच माहीत नाही त्या बिचा—या महिलांना राजकारण काय कळणार म्हणून त्या या क्षेत्रापासून दूर राहणेच पसंत करतात. चूल आणि मुल, आणि पुरुष मंडळीला कामाला मदत यातच त्यांचा दिवस संपतो मग इतर कामाकरिता त्यांना वेळच कुठे मिळतो. या जमातीतील महिलांचे राजकीय जण जागृती होणे खुप महत्वाचे आहे. तरच स्वःता अर्थाने महिला सक्षमीकरणास अर्थ उरेल.

शहरी समुदायात महिलांना जेवढ्या प्रमाणात आपल्या हक्कांची, अधिकारांची, क्षमतांची जाणीव आहे तेवढ्या प्रमाणात ग्रामीण भागात दिसून येत नाही. हा विरोधाभास जो पर्यंत कमी होणार नाही तो पर्यंत ख—या अर्थाने महिला सक्षमीकरण झाले असे म्हणता येणार नाही. या जमातीतील महिलांना त्यांच्या अधिकारांचीच जाणीव नाही. डोक्यावर दुरवरून पाणी आणणे, स्वयंपाक करून परिवारास जेवण देणे आणि झोपी जाणे एवढ्यापुरताच त्यांचे विश्व असल्याचे दिसते. त्या सुध्दा भारतीय महिला आहेत त्यांना सुध्दा चांगले जीवन जगण्याचे अधिकार आहेत. त्यांचे सुध्दा स्वप्न आहेत. त्यांना सुध्दा आशा आहे. कल्पना आहे

पण या साठी त्यांच्यात जागृती आणून त्यांचा आपल्या जिवनाला अर्थ देवू शकतील. किमान येणा-या पिढीला तरी दिशा देवून मुला – मुलींना घडवण्यात हातभार लावतील आणि पुढची येणारी पिढी नक्कीच विकासाची फळे चाखू शकतील. अन्यथा तुकारामांनी म्हटले प्रमाणे 'ठेवीले अने तैसेची राहावे' अशी अवस्था होवून ग्रामीण भागातील मागास जमातीतील महिलांचा मोठा समूह विकासापासून महीला सक्षमीकरणापासून मैलो दूर खितपत पडेल.

४. आर्थिक स्वावलंबनाची समस्या –

जीवन जगण्याकरिता पैसा खुप महत्त्वाची गोष्ट असते. संपूर्ण जीवन मनुष्य पैशाच्या मागे लागलेला असतो. भरपूर पैसा मिळवतो, पण तरी सुख प्राप्ती होत नाही. विमुक्त समुदाय सतत भटकंती करून आपली उपजीविका भागवितो. त्यांचे आर्थिक जीवन फार भयान असते. त्या समुदायातील महिलांचा विचार केले तर चिंताजनक परिस्थिती पाहण्यास मिळेज. शासनाने महिलांना आर्थिकदृष्ट्या सक्षम करण्याकरिता स्वयं बचत गट योजना राबविली असून यामुळे खरेच महिला आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी होत असल्याचे दिसून येते. कर्ज घेवून इतरांना कर्ज देणे, टॅक्टर भाड्याने देणे, शेती करणे, नवनविन गृह उदयोग सुरु करून पैसाला पैसा जोडून बचत करणे. हया मुळे खरेच महिलांना आर्थिक ओळख झाली आहे. गरजू व्यक्तीला ते कर्ज देवून त्याला सावकारी पाशातून सोडविण्याचे मोलाचे कार्य या समुहाकडून होत आहे. पण त्या महिलांचे काय? जे आपण संसार डोक्यावर घेवून भटकत जीवन जगत आहे? त्यांच्या आर्थिक स्वावलंबनाचे काय? त्यांना बँक सुध्दा माहीत नसते तर बँकेचे व्यवहार ज्ञान कसे असणार. दिवसभर राब-राबणार रात्री चूल पेटवून पोट भरणार आणि झोपणार. सकाळ झाली की परत कामाच्या शोधात भटकणार अशा अवस्थेत त्या समुदायातील महिलांना कसले आर्थिक स्वावलंबन असणार त्यांना शासनाच्या योजनांची माहीती नसते. कारण पोटा पाण्याचाच प्रश्न सुटत नाही तर योजनांची माहीती कशी घेणार.

विमुक्त समुदाय हा भटका समुदाय आहे. एका ठिकाणी वास्तव्य नसल्याकारणामुळे ब-याच राज्यात शासनाच्या कोणत्याच सुचीत त्यांचे नाव समाविष्ट नाही. त्यात महिला हा विषय फारच दुःखदायक ठरणारा आहे. त्या समुदायातील महिलांना आपल्या अस्तित्वाचीच ओळख झालेली नाही. पारथी नावाची जमात या प्रवर्गात मोडते. हे लोक परिवारासहीत पक्षी आणि प्राणी पकडण्यासाठी दिवसभर वण-वण फिरतात आणि पकडून आणलेला पक्षी, प्राण्याला विकून संध्याकाळच्या पोटा पाण्याच्या सोयीसाठी व्यवस्था करतात. जिथे रात्र झाली तेथेच आपली पाल (झोपडी) मांडून रात्र गुजारा करतात.

विमुक्त समुदायातील महिलांच्या समस्यांचा विचार केला असता असे दिसून येते की, या महिला अजूनही पारंपारिक जीवन जगत आहेत. ज्यामुळे त्यांचा विकास होणे अशक्य आहे. आर्थिक स्वावलंबन

तर स्वप्नच आहे.

शासनाकडून अपेक्षा –

१. शासनाला खर्च महिला सबलीकरणाची योजना यशस्वी करायची असेल तर त्या समुदायाला रोजगार उपलब्ध करुण देवून त्यांच्या पाल्यांना शाळेत प्रवेश मिळावे.
२. भटकंती थांबवून एका ठिकाणी स्थिर जीवनाची सुरुवात झाली तर बरेच प्रश्न मिटतील.
३. या समुदायातील महिला करिता विशेष तरतूद करुन यांना आर्थिक स्वावलंबी बनविण्याकरिता योजना राबवावी.
४. राज्यानुसार वेगवेगळ्या प्रवर्गात टाकण्यापेक्षा एकच प्रवर्ग निर्माण करुन केंद्र सरकार योजनांचा लाभ दण्यात यावा.

संदर्भ :

१. गारे बंजारा – प्रा. मोतीराज राठोड, डिस्प्ले ग्राफीक डिझायनर्स, पैठण गेट, औरंगाबाद, २००४
२. विमुक्त रंग – डॉ. रमेश जाधव, गोरवाणी प्रकाशन, समीक्षा निवास, औरंगाबाद, २००४
३. माने लक्ष्मण – विमुक्तायन, महाराष्ट्रातील विमुक्त जमाती एक चिकित्सक अभ्यास, यशवंतराव चव्हाण प्रतिष्ठान, मुंबई.
४. प्रा. मोतीराज राठोड, एक्स गुन्हेगार जमाती, मनोज प्रिंटर्स, चौराहा, औरंगाबाद

GOEIIRJ